

DE

VESTING

's-HERTOGENBOSCH.

DE VESTING 's-HERTOGENBOSCH.

1. **Inleiding.**
2. **De Kazerne Gebouwen.**
3. **De Citadel.**
4. **Land en Waterpoorten.**
5. **Het Reglement van Huisvesting.**
6. **Ter overname aangeboden.**
7. **De Vesting en zijn Garnizoen als middel van inkomsten voor de Bosschenaren.**
8. **(Oude) Beroepen en hun Traktement.**
9. **De Pet van de Opzichter.**
10. **De Lakenfabricage op het Oranje Bastion.**
11. **Jaartallen en niet betaalde rekeningen.**
12. **Verklaring van gebruikte termen.**
13. **Gebezigde Archiefstukken.
Literatuur.**

Ter oriëntatie van de diverse gebouwen zou men gebruik kunnen maken van een beschrijving welke uitgebracht is door de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch onder de naam:

“Een Militaire Wandeling door 's-Hertogenbosch.”

van Drs. P.T.J. Kuyer.

INLEIDING.

GEBOUWEN EN HUN GESCHIEDENIS.

Je moet er wel even voor blijven staan.

Hij – de timmerman – was al enige jaren in het vak, toen ik na afloop van de laatste schooldag mijn eerste overall ging kopen bij het magazijn voor de jonge ambachtsman: “DE BIJ” in de Hinthamerstraat.

In de daarop volgende jaren ontmoette ik hem regelmatig op de diverse werken.

Je hoefde nooit lang te twijfelen of hij er wèl of niet zou zijn, zo nadrukkelijk was hij aanwezig.

Hij drukte zijn stempel in alle luidruchtigheid op de uit te voeren werkzaamheden, want eerlijk is eerlijk, technisch was hij zeer zeker. Maar ook over andere zaken zoals politiek, voetbal, muziek sprak hij geducht zijn woordje mee. Hij was op zijn best als zijn stem luid galmend tekst en uitleg gaf over de fijne kneepjes van het vak aan de onder hem staande leerjongen. Menige jongeman, welke bij hem in de leer was gestuurd door zijn baas, moet het daardoor toch wel eens Spaans benauwd hebben gekregen.

Het verbaasde mij daarom, toen ik hem een aantal jaren geleden in alle rust door een straat zag wandelen en hij af en toe stilstond bij een markant punt in deze omgeving. Zouden de jaren hem geslecht hebben? Gelukkig niet; nog even snel als jaren geleden, kon hij druk gebarend en met luide stem zijn verhalen vertellen. Zijn interesse ging nu uit naar de geschiedenis van de huizen, de haven, de bruggen van onze stad.

Nee, hij had er geen boeken over na gelezen of cursussen gevolgd over deze onderwerpen, was niet nodig; de geschiedenis was gewoon het gebouw wat daar stond.

Stilstaand voor zo'n bouwwerk, moest je je afvragen en het op je in laten werken: in welk jaar zou het gebouwd zijn? - wie zou er allemaal gewoond hebben? – in wat voor tijd? – welke materialen werden er gebruikt en hoe werden ze aangevoerd?

En driftig zwaaiend met zijn armen vervolgde hij zijn verhaal:

“ Geschiedenis studeren?!? Onzin! “

“ Je moet er gewoon voor stil blijven staan en op je in laten werken “

“ Zo en niet anders! “

Geschiedenis.

Het doet me denken aan een bepaalde klas van de lagere school waar de onderwijzer ons iets probeerde bij te brengen omtrent het begrip:

“ Vaderlandse Geschiedenis “

Hij moest aan ons, een klas van zo'n 55 leerlingen, vrijwel zonder hulpmiddelen, het “*Beleg van 's-Hertogenbosch*” proberen te schetsen.

Met èèn kaart, waarop afgebeeld een aantal krijgslieden, tenten en op de achtergrond de St. Jan en met een krijtje in zijn hand, lukte hem dat met veel verve en mimiek wonderwel. Hij wist ons dusdanig te boeien, dat we = met de nodige fantasie = aan de ene zijde van de klas *Frederik Hendrik* meenden te ontwaren en aan de andere zijde in de omsingelde stad *GROBBENDONCK* en daar tussenin, achter de lessenaar, *LEEGHWATER*, welke met de moed der wanhoop de gracht langs de stadsmuur probeerde leeg te pompen.

We raakten zo in de trant van zijn verhaal, dat we soms meenden opgesloten te zitten in het Refugié - huis temidden van biddende zusters en huilende kinderen. Een volgend moment waren we in het kamp van *FREDERIK HENDRIK*, waar deze, terwijl hij een pannenkoek zat te eten welke zijn kok voor hem bereid had, een kogel op zijn bord kreeg met de groeten van de Heer van *GROBBENDONCK*.

We hadden waardering voor de kanonnières van *Frederik Hendrik*, welke hun kogels keurig naast de ramen van het Refugié - huis deponeerden. We leefden zo mee met dit beleg, dat we gemeend moeten hebben, dat het nog maar de vraag was of de *Stedendwinger* er in zou slagen de overwinning op *Grobbendonck* te behalen en wellicht gedwongen was – zoals wij stiekem hoopten – de aftocht te blazen.

Maar het einde van dit beleg bleef zoals het in ons geschiedenisboekje stond beschreven:

1629 FREDERIK HENDRIK verovert 's-Hertogenbosch.

Overigens, jaren nadien heb ik pas begrepen, dat niet de kanonnières van *Frederik Hendrik*, maar het een metselaar is geweest, welke de stenen kogels keurig naast de ramen van het Refugié - huis heeft ingemetseld.

's-Hertogenbosch, voorjaar 1992.

Henk Bruggeman.

DE KAZERNEGEBOUWEN.

In het boek: “ Vier eeuwen geschiedenis van het Garnizoen ’s-Hertogenbosch “ kunnen we lezen, dat ’s-Hertogenbosch in 1567 nog geen barakken of kazernes bezat ter legering van de militairen.

Indien nodig werden deze ingekwartierd bij de burgerij. De bevolking van ’s-Hertogenbosch was verplicht de militairen tot hun woning toe te laten. In een bepaling daaromtrent staat alleen, dat de burgers hun eigen bedsteden niet af behoeften te geven.

Wel waren de kwartieren in klassen ingedeeld:

Klasse 1 was voor een Luitenant - Generaal.

Klasse 8 was voor een Korporaal of soldaat.

Voor de voeding moesten deze soldaten zelf zorgen; zij kregen daarvoor van het stadsbestuur servies of servitie geld voor de aanschaf hiervan. De burgers ontvingen van de stad logiesgeld, dat de stad op haar beurt dan weer in rekening kon brengen bij de regering.

In die tijd was er (nog) geen dienstplicht, men huurde gewoon een leger ergens; zo is het dan ook verklaarbaar, dat onze stad binnen haar muren troepen heeft gehad uit Wallonië; Spanje; Albanië; Zwitserland. De normale sterkte in vreedstijd van het Bossche Garnizoen was in die tijd 2000 tot 3500 man

Om de burgerij te ontlasten van deze inkwartieringen begon men rond 1600 met de bouw van barakken voor een deel van de troepenmacht.

In 1743 werd ’s-Hertogenbosch door de Overheid verplicht kazernes te bouwen, waardoor aan de inkwartieringen bij de burgers een einde kwam. Weliswaar voor de burgers een vooruitgang, maar daar tegenover stonden extra belastingen voor de bewoners waaruit deze bouwkosten betaald moesten worden. Ook de militairen moesten meebetalen aan hun huisvesting. Deze bijdrage bestond uit een halve stuiver per week.

Zoals we reeds schreven maakte men in vroegere tijden gebruik van huurlegers vooral gedurende oorlogen. In “ *normale tijden* “ was de verdediging van een stad opgedragen aan de gewapende gilden, welke toch allengs meer gingen lijken op militaire organisaties. In onze stad hadden we vier militaire schutterijen: *de oude voetboog; de jonge voetboog; de handboog en de kolveniers.*

In ’s-Hertogenbosch wordt in 1523 een soort dienstplicht ingevoerd, waardoor de stad kon beschikken over zo’n 3500 gewapende mannen, inclusief de genoemde schutterijen. Het hier beschreven getal kon aanmerkelijk verhoogd worden door het in dienst nemen van vreemde troepen.

De huurlegers raakten na 1813 langzaam in onbruik, omdat dan ook hier de algemene dienstplicht (1898) wordt ingevoerd.

Ook de Schutterijen worden opgeheven. (13 juli 1907.)

In de correspondentie van de Directie der Fortificatiën vonden we een staat der Kazernes – Stallingen en Kazerne – Fournituren in de Stad ’s-Hertogenbosch van 1 Juli 1827.

Er worden naast de Citadel nog 9 andere kazernes genoemd waar in totaal 2533 manschappen gelegerd zijn. (of kunnen worden gelegerd.)

Als kleinste kazerne wordt aangegeven:

*Het Oude Gasthuis; daarin vertoeven: De Adjudant onder-officier.
De Geweermaker.
De Sergeant van de 2^e afdeling Infanterie*

Als grootste kazerne wordt aangegeven:

De Tolbrugkazerne = uit 1744 = daarin vertoeven: 7 compagnieën ter sterkte van 568 hoofden van het Zwitsersse Legioen.

In de stallen op de Parade staan 270 paarden.

Onderwijs in lezen en schrijven wordt aan de militairen gegeven in de Sint Jacobs kerk;

Van de overige Kazerne – Gebouwen noemen we:

*Mortel – Kazerne = uit 1744 = daarin vertoeven 840 man van de cavalry.
Berenwout - Kazerne = uit 1744 = daarin vertoeven 384 man van de artillery.
Jacobs - Kazerne waarin vertoeven 960 man van de infantry*

In het boek: *VESTING van de Menno van Coehoornstichting* gaat men iets dieper in op het verval van de vestingwerken alsmede de oorzaak.

Zij geven aan:

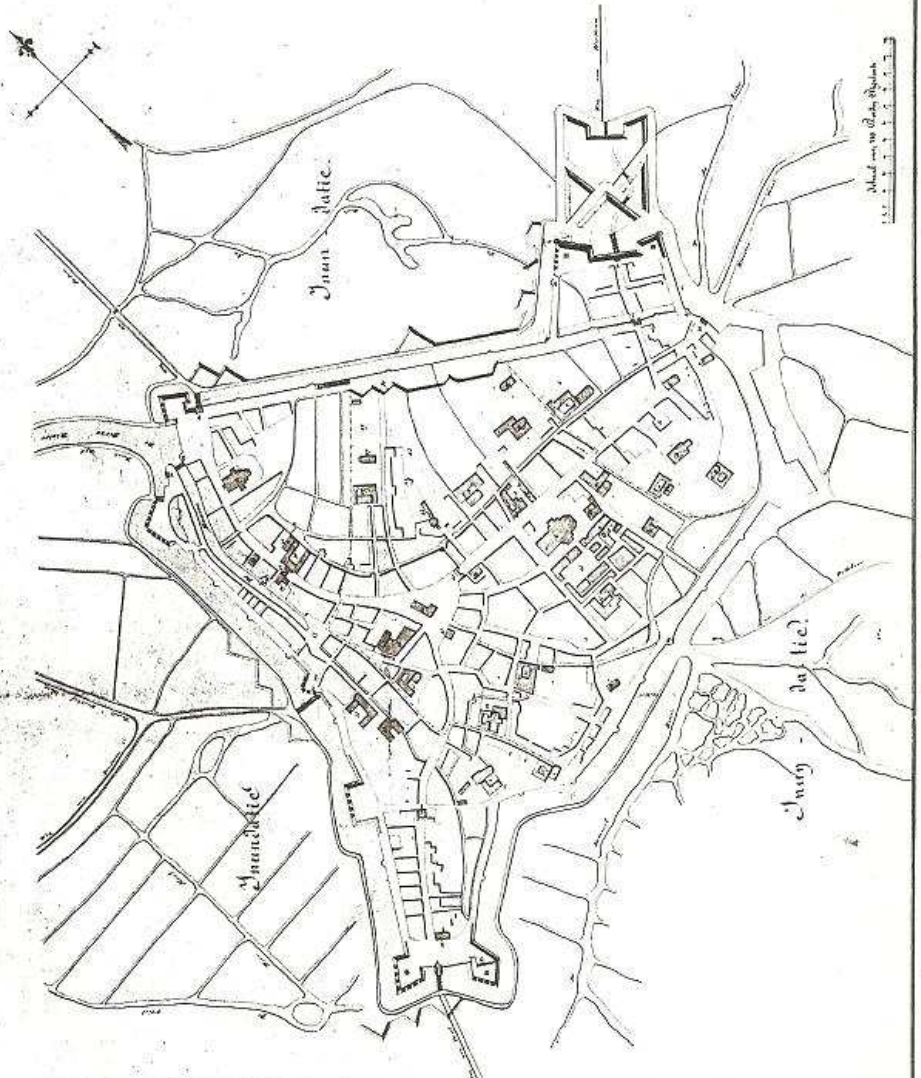
1. Vele werken worden niet degelijk genoeg geconstrueerd.
2. Het onderhoud wordt niet goed uitgevoerd.
3. Te weinig aandacht voor de herstelwerken.

Zeker 2 en 3 vormen een belangrijke schakel in het onderhoud door de Dienst der Fortificatiën

In de begroting van het jaar 1804 van de Dienst der Fortificatiën bedraagt het beschikbare bedrag voor het onderhoud van het *Bastion de Muntel de somma van 16 gulden.*

Door vervreemding en vernieling zou er zeker een bedrag van 1600 gulden nodig zijn om het in zijn functie te herstellen.

Plan der Bischofflycke Stad 's-Hertogenbosch, met derreker Geestelycke Gebouwen, en Verdedig
 Plaats onder Voorzich van die van der Heide van de Graaf van 't Jaar 1629.

- Legend**
1. De Groote Kerk
 2. De Kleine Kerk
 3. De Oude Kerk
 4. De Nieuwe Kerk
 5. De Oude Synagoge
 6. De Nieuwe Synagoge
 7. De Oude School
 8. De Nieuwe School
 9. De Oude Markt
 10. De Nieuwe Markt
 11. De Oude Straat
 12. De Nieuwe Straat
 13. De Oude Watergraaf
 14. De Nieuwe Watergraaf
 15. De Oude Gracht
 16. De Nieuwe Gracht
 17. De Oude Dijk
 18. De Nieuwe Dijk
 19. De Oude Heide
 20. De Nieuwe Heide
 21. De Oude Burch
 22. De Nieuwe Burch
 23. De Oude Toren
 24. De Nieuwe Toren
 25. De Oude Kerkhof
 26. De Nieuwe Kerkhof
 27. De Oude Begijnhof
 28. De Nieuwe Begijnhof
 29. De Oude Klooster
 30. De Nieuwe Klooster
 31. De Oude Huys
 32. De Nieuwe Huys
 33. De Oude Tuyn
 34. De Nieuwe Tuyn
 35. De Oude Water
 36. De Nieuwe Water
 37. De Oude Land
 38. De Nieuwe Land
 39. De Oude Heide
 40. De Nieuwe Heide
 41. De Oude Burch
 42. De Nieuwe Burch
 43. De Oude Toren
 44. De Nieuwe Toren
 45. De Oude Kerkhof
 46. De Nieuwe Kerkhof
 47. De Oude Begijnhof
 48. De Nieuwe Begijnhof
 49. De Oude Klooster
 50. De Nieuwe Klooster
 51. De Oude Huys
 52. De Nieuwe Huys
 53. De Oude Tuyn
 54. De Nieuwe Tuyn
 55. De Oude Water
 56. De Nieuwe Water
 57. De Oude Land
 58. De Nieuwe Land
 59. De Oude Heide
 60. De Nieuwe Heide
 61. De Oude Burch
 62. De Nieuwe Burch
 63. De Oude Toren
 64. De Nieuwe Toren
 65. De Oude Kerkhof
 66. De Nieuwe Kerkhof
 67. De Oude Begijnhof
 68. De Nieuwe Begijnhof
 69. De Oude Klooster
 70. De Nieuwe Klooster
 71. De Oude Huys
 72. De Nieuwe Huys
 73. De Oude Tuyn
 74. De Nieuwe Tuyn
 75. De Oude Water
 76. De Nieuwe Water
 77. De Oude Land
 78. De Nieuwe Land
 79. De Oude Heide
 80. De Nieuwe Heide
 81. De Oude Burch
 82. De Nieuwe Burch
 83. De Oude Toren
 84. De Nieuwe Toren
 85. De Oude Kerkhof
 86. De Nieuwe Kerkhof
 87. De Oude Begijnhof
 88. De Nieuwe Begijnhof
 89. De Oude Klooster
 90. De Nieuwe Klooster
 91. De Oude Huys
 92. De Nieuwe Huys
 93. De Oude Tuyn
 94. De Nieuwe Tuyn
 95. De Oude Water
 96. De Nieuwe Water
 97. De Oude Land
 98. De Nieuwe Land
 99. De Oude Heide
 100. De Nieuwe Heide

DE CITADEL.

In zijn algemeenheid wordt aangenomen, dat de oorsprong van de *CITADEL* ligt in de jaren:
1637 – 1638.

In de oudste correspondentie van de Dienst der Fortificatiën wordt echter als datum aangehouden 1603.

De aanzet zou gegeven zijn door *Albertus van Oostenrijk*.

Hij was het, die zowel in 1601 als in 1603 de stad ontzette van de troepen van *Prins Maurits*.

Deze *Albertus van Oostenrijk* dwong de stad een vast garnizoen te nemen ter verdediging. Daarmede was de Garnizoensstad 's-Hertogenbosch een feit.

Ik denk, dat we ons de eerste *Citadel* moeten voorstellen als een stuk grond slechts omgeven door aarde wallen.

Pas in 1637 – 1638 is het *Frederik – Hendrik*, die er een echt verdedigingsobject van maakt.

Het is de *Luitenant – Generaal van der Drissen* welke ons in 1784 meer gegevens verstrekt over de Citadel.

Ook hij houdt 1603 aan als stichtingsdatum door *Albertus van Oostenrijk*.

Het fort zou dan in 1637 – 1638 door *Frederik – Hendrik* “*vermeestert*” zijn door het te omringen met een stenenmuur en natte grachten.

Het fort heeft 5 Bastions en een omtrek van 209 roeden; benevens een brug van 11½ roede. Deze brug is in 1771 gemaakt voor 2850 gulden. Aan de zijkant van deze brug is een Majoor's woning.

In de hier genoemde periode had de stad 's-Hertogenbosch een omtrek van 1416 roeden.

In een latere beschrijving voegt de genoemde *Luitenant Generaal van der Drissen* nog de navolgende verklaring hier aan toe”

De Officierswacht op de wal is uit 1785.

De nieuwe profoost uit 1789 – 1790 gekost hebbende f. 65600,00 en gebouwd door
W. Hubert.

Twee Poortkamers.

Een Poortsecours: lang 31½ voet, breed 10 voet en 8 duim, hoog 13 voet.

Een Kruytmagazijn: lang 34 voet, breed 17 voet, hoog 11 voet en 7 duim.

Een Laboratorium: van voren met een portaal waar zeer droog in geborgen kan worden Kruyt.

Een Verbuswinkel.

Een Kogelhok.

Een houten Loods.

Twee Eyskelders.

De Esplanade voor de Citadel strekte zich uit tot aan de Haven en in 1637 moesten alle huizen inclusief de twee kerken afgebroken worden ter wille van dit plein. Overigens werd dit besluit in het jaar 1644 nog eens herhaald.

Op de *Esplanade* inspecteerde *Napoleon* de troepen van het Garnizoen in 1810 en in 1831 reikte de *Prins van Oranje* het vaandel uit aan de Bossche Schutterij.

In de jaren 1830 – 1840 werd met veel moeite en kosten de *Citadel* in staat van verdediging gebracht.

Het was de *Kolonel van der Wijck* die tegen het genoemde besluit van het in verdediging brengen van de Citadel tegensputterde, door in een schrijven te verklaren, dat een Vesting niet altijd even sterk hoeft te zijn; ook geringe en zwakke verdedigingsstelsels hebben nog altijd hun nut bewezen.

Waarom is hij zo pessimistisch ?

Een vraag waarop we het antwoord schuldig moeten blijven.

Wel vonden we nog een plan om bij een eventuele oproer van de bevolking van 's-Hertogenbosch de gehele *Kanaaldijk* tot aan de *Kleine Hekel* af te sluiten.

Er wordt nog extra vermeld, dat ook voor goed willende Bosschenaren er onvoldoende ruimte is binnen de muren van de Citadel.

Voor alle duidelijkheid: de Zuid – Willemsvaart was toen al gegraven (1822 – 1826) en men beschouwde de Kanaaldijk als een natuurlijke verdedigingslinie.

Het is ook deze Kolonel, die nog een bepaalde suggestie geeft op de vraag:

Wat te doen indien men de Vesting 's-Hertogenbosch prijs moet geven aan de vijand?

Zijn plan is het dan om tot over de grote rivieren terug te trekken. Deze terugtocht van de troepen zou over de *Maasdijk* plaats moeten vinden ; om dan vervolgens bij *Hedel* de rivier de *Maas* over te steken. De troepen zouden bij deze aftocht beschermd moeten worden door de verdedigers van de forten:

CREVECOEUR. ORTHEN en een nog te bouwen fort: BLAUWE SLUYS.

Dit laatste gegeven doet ons vreemd aan, omdat we een rekening van 5 juni 1794 hebben gevonden van de Aannemer *A. van Selst* – wonende binnen het Graafschap Bokhoven – gelegen onder het geschut van Crèvecoeur, ten behoeve van reparatiën aan het fort: “ *de Blauwe Sluys* “ ten bedrage van *f. 1197,00*

LAND en WATERPOORTEN.

Een aantal malen vinden we in de archieven stukken welke betrekking hebben op het ontstaan van de stad; de geschiedenis van de inwoners; haar gebouwen of de hier gelegeerde militairen. Als basis voor het onderwerp hebben we genomen de aantekeningen van de *Luitenant – Generaal der Cavalery van der Drissen* uit 1784 aangevuld met een aantal gegevens afkomstig zowel van hemzelf als van andere militaire functionarissen.

Het verwerven van Stadsrechten was voor een middeleeuwse nederzetting van groot belang omdat deze het recht gaven zich te omwallen, hun toegangen af te sluiten met poorten, vreemdelingen te weigeren.

Er waren naast landpoorten om het verkeer onder controle te houden, ook waterpoorten met in wezen eenzelfde functie.

Werd de stad in de eerste tijd met stenen muren beschermd, in latere tijd = vooral door de opkomst van de vuurwapens met een grotere kracht = werden deze muren versterkt met aardewallen.

Dan ontstaat eigenlijk het begin van een vesting waarin later opgenomen worden de: *Bastions; Ravalijnen; Rondelen, etc.*

De vesting 's-Hertogenbosch had vier Landpoorten, te weten:

HINTHAM; ORTHEN; SINT JAN; VUGHTERPOORT.

Van deze laatste poort geeft *van der Drissen* de navolgende beschrijving:

De Vughterpoort bezit twee torens.

Die aan de rechterzijde meet 180 vierkante voet; ter linkerzijde bedraagt deze 260 vierkante voet; van boven met een zolder afgewerkt.

Voor de portierswoning = tussen de voornoemde torens = bevinden zich een tweetal ruimtes.

De ene lang 20½ voet, breed 16½ voet en de ander lang 14½ voet en breed 21 voet

Beiden omringd met een sufficande muur ter hoogte van 12 voet.

Communicatie door middel van twee wenteltrappen.

's-Hertogenbosch heeft negen Bastions.

DEUTEREN.

MARIA.

OLY – MOLEN.

MUNTEL.

HINTHAM.

SINT TUNIS.

Deze Bastions zijn allen gebouwd in het jaar 1614.

BASELAAR.

Deze is gebouwd in het jaar 1623.

ORANJE.

Deze is gebouwd in het jaar 1634.

VUGHT.

In zijn rapportage beschrijft hij ook een tweetal waterpoorten.

Buiten beschouwing laat hij de *Waterpoort den Boom* welke gelegen was tussen de Ooster en de Westertoren. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn, dat hij deze waterpoort beschouwde als èèn geheel met de Citadel.

De KLEINE HEKEL. Deze ligt op het punt waar de rivier de AA de stad binnenstroomt. Vanaf deze kleine Hekel loopt een voetpad naar den Dungen. (In 1801 krijgt de Burgemeester van den Dungen van de Agent van Oorlog van de Bataafsche Republiek toestemming om dit voetpad te veranderen in een karrepad.)

De GROTE HEKEL. Nog vroeger bekend onder naam de: “ *Drie Hekelen* “. Dit was bij het punt waar de rivier de *DOMMEL* de stad instroomde. Van hieruit bestond ook een voetveer en vanaf het jaar 1831 een bootdienst op Waalwijk.

Daarnaast = aldus nog steeds Van der Drissen = had de Stad nog een aantal Vestingwerken, waaronder we noemen:

ARSENALEN. Aanwezig op het Sint Jacobskerkhof. (1752)
Citadel.
Uylenburg.
Orthenpoort. (1617)

Van deze laatste geeft hij ook de afmetingen: 2 Kruytkamers, waarvan èèn gewelfd, ieder lang 42 voet, breed 12 voet, hoog 8 voet en 9 duim. Geschikt voor 132000 pond kruyt.

LOODSEN. Aanwezig op het Sint Janskerkhof.
Tolbrugstraat (1786)
Sint Jacobskerkhof.

VERBUSSERIJ. Aanwezig op de Citadel.

PULVERMAGAZIJN. Aanwezig op de Citadel.
Baselaar.

Van deze geeft hij de navolgende gegevens:
Lang 50, breed 25 voet, hoog tot het gewelf 17 voet en 5 duim; gebouwd in 1742 met een portaal voor 150.000 pond kruyt.

Gebouwd door W. Huberts voor f. 4000,00 met de verplichting, dat hij gedurende twee jaren het werk voor eigen rekening moest onderhouden.

VUURWERKERSTOREN. Aanwezig op de Hofstad.

Nadere gegevens: twee verdiepingen, beide verdiepingen gewelfd, de onderste lang en breed 14 voet en hoog 7½ voet. De tweede is dezelfde grootte, doch 11 voet hoog, tamelijk droog, geschikt voor berging van 12.000 pond kruyt.

RUITERSTALLEN. Aanwezig op het Begijnhof voor 318 paarden en dateren uit de jaren 1750 - 1753.

KAZEMATTE. In het jaar 1806 zijn deze Kazematten eigendom geworden van de stad 's-Hertogenbosch. Er konden toen 3000 man in geborgen worden. Bij de burgerij was er nog een extra mogelijkheid van 4000 man..

PROVOOST. Aanwezig bij de Kruiskerk; eertijds een klooster.
Hierboven bevond zich de graanzolder.

HOOFDWACHT. Gehuurd voor f. 270,00 per jaar.

FORT SINT ANTONYE. Onder de wal een Kruytmagazijn.
Afmetingen: lang 11½ voet, breed 10½ voet, hoog 6 voet;
geschikt voor berging van 4000 pond kruyt.

In zijn aantekeningen, welke hij doet in een eenvoudig schrift, noemt hij nergens Kazerne – Gebouwen.

Waarschijnlijk is de reden hiervan, dat deze gebouwen eigendom van de stad zijn en ook door de stad onderhouden moeten worden.

Weliswaar ontvangt zij hiervoor een bepaalde vergoeding van de Overheid, maar er wordt verondersteld, dat dit bedrag in verhouding tot de uitgaven vrij gering is; terwijl de betalingen inzake dit onderhoud vrij lang op zich laten wachten.

HET REGLEMENT VAN HUISVESTING.

In het archief van het Provinciaal Bestuur van Noord – Brabant vonden we een boekje getiteld:

*REGLEMENT OP DE HUISVESTING OF KAZERNERING VAN DE TROEPEN
VAN DE STAAT. GEDATEERD 26 JUNI 1814. NUMMER 1.*

Een overzicht van de voorschriften:

Kazernes mogen alleen gebouwd worden op droge, luchtige en gezonde grond.

De Zolders mogen niet bewoond worden, tenzij er kamers afgeschot zijn.

Tussen de bedden moet er een ruimte zijn van 1½ Rijnlandsche voet.

De plaatselijke besturen kunnen de navolgende bedragen omtrent de gelegerde troepen bij de Overheid in rekening brengen:

Zeven penningen per man welke daar gelogeed zijn.

Zeven penningen per paard.

Eèn penning per man voor vers drinkwater.

Het onderhoud van de lokalen is voor de Stedelijke Overheid.

De matrassen en de hoofdpeuluw van de daar gelegerde troepen moeten aan de volgende eisen voldoen:

Zij moeten gemaakt zijn van goed en dicht grijs linnen en gevuld met gekruld paardenhaar en omgeven met goede gekeerde wol.

Matras en hoofdpeuluw moeten gezamenlijk met het linnen veertig Amsterdamsche ponden gewigt hebben.

De gevulde matras moet zes voeten lang zijn en drie voeten en 10 duimen breed; de hoofdpeuluw zal zes en veertig duimen lengte en veertien duimen breedte moeten hebben.

De stroozak zal even groot en breed moeten zijn als de matras en gemaakt worden van ruw grijs linnen en gevuld moeten worden met dertig ponden schoon en droog tarwe of roggestroo.

De dekens moeten zijn van een goede soort wol; en de Leydsche Fabryken bekend onder no: 8.

Hij moet 3 ellen lang zijn en $2\frac{1}{4}$ el breed.

Bij het genoemde boekje zat een briefje van een Manufacturier welke een offerte indient voor de levering van genoemde dekens.

Hij attendeert erop: dat de betreffende dekens van de Leydsche Fabryken, = nader aangeduid met no: 8 = niet beantwoorden aan de gestelde maat.

Als vervanger daarvan is het mogelijk van dezelfde fabriek deken no: 9 aan te bieden, welke wel aan de gestelde maat beantwoord.

Hij kan deze offeren à f. 5,00 per stuk.

TER O V E R N A M E A A N G E B O D E N .

Bij besluit van Zijne Majesteit .d.d 17 maart 1807 no: 55 worden alle militaire gebouwen, poorten en bruggen welke voordien eigendom waren van de Stad 's-Hertogenbosch door het land overgenomen en onderhouden.

Naar aanleiding van dit besluit is het onze stad, welke aan het Rijk een concept van een contract aanbiedt inzake de overname van de gebouwen.

Bij deze overname ontstaan er problemen, doordat het Gemeentebestuur aan haar ingenomen standpunt blijft vasthouden min of meer onder het motto: *zo en niet anders !*

De Luitenant Ingenieur Vaillant heeft hierover al eens eerder contact gehad maar is er niet in geslaagd onze stadsbestuurders tot andere gedachten te brengen.

Het is nu de taak van de *Kolonel Directeur der Genie Siderius* om, in opdracht van de minister, een oplossing in deze tot stand te brengen.

De problemen spitsen zich toe op de volgende onderdelen:

De Gemeente 's-Hertogenbosch wil baas zijn over de portierswoning in de Sint – Janspoort, doch het onderhoud van deze woning moet voor rekening van het Rijk zijn.

De Gemeente 's-Hertogenbosch wil het recht blijven behouden tot storten van beer aan de Oostertoren door 's-Lands muren.

De Gemeente 's-Hertogenbosch weigert het getal lozingen van water in de grachten op te geven.

De Gemeente 's-Hertogenbosch wil zelf voorschrijven hoe de gebouwen door het Rijk onderhouden moeten worden.

De Gemeente 's-Hertogenbosch wil of kan niet bewijzen, dat de genoemde gebouwen ten tijde van de overname eigendom van de Stad waren.

Vooraf over dit laatste punt kan men het zeer moeilijk eens worden..

Er komt zelfs een gesprek ten huize van de Burgemeester over dit onderwerp.

Deelnemers hieraan zijn: *de Burgemeester, de Stads – Rentmeester en de Heer Siderius.*

In de hierboven genoemde ontmoeting = inzake het aangehaalde eigendomsrecht = kan het Stadsbestuur slechts aanvoeren:

Dat de schade, in 1629 aan de gebouwen aangebracht, door de stadskas is betaald.

Dat de gebouwen waren voorzien van het stadswapen; nota bene door 's-Lands Regering daarop gezet.

Dat voor de eerder overgenomen schildwacht – huizen door het Land is betaald.

Ondanks dit gesprek op hoog niveau wordt 's-Hertogenbosch toch in het ongelijk gesteld. Het Rijk gaat er namelijk van uit, dat door de inname van 1629 alle militaire werken eigendom van het Land zijn geworden.

Wel is zij bereid 's-Hertogenbosch tot 1813 enigermate schadeloos te stellen voor het gemis van subsidie door de overname van deze gebouwen.

(De Kolonel doelt hier op een resolutie uit 1665 waarbij de Stad verplicht wordt de militaire gebouwen te onderhouden en daarvoor ook een bepaalde vergoeding ontvangt.

In de praktijk bleek van deze jaarlijkse vergoeding = ten bedrage van: f. 21000,-- = nog een aardige cent over te blijven voor de stad.)

Procesverbaal opgemaakt en geparafeerd door:

De heer Frederik Johan Theodoor van der Wijck

Kapitein der eerste klasse van Koninklijk Corps Artillery en Genie van Zijne Majesteit de Koning van Holland

en de Heeren

Wouter Jan Heeren. Wethouder.

Willem Hendrik van Thye Hannes Wethouder.

Henricus de Wijs Rentmeester der stad 's-Hertogenbosch.

Overgenomen en beschreven werden 29 onderdelen waaronder:

Sint Janspoort, Brug, Steenweg en Wagten.

Wagt bij de Kuipertjeswal en de Privaten.

Wagt bij de Stene Molen.

Waterpoort bij "de Grote Hekel" met de drie daarbij behorende bogen met sluitbomen, hekken en palen. Alsmede de Wagten en de privaten.

Wagt en privaat tegenover de Kruyttorenen bij het Baselaarsbolwerk.

Waterpoort "de Kleine Hekel" met sluitboom, hekken en palen alsmede de privaat en de Wagten.

Hinthamerpoort, Wagten, woning, Brug en de Steenweg.

Muntelwagten.

Schilderwagten.

Orthenpoort, Brug en Wagten.

Waterpoort genaamd "den Boom" met de Ooster- en Westertorenen.

Wagten op de Breede Haven.

Wagten op het Sint Janskerkhof en Commandant.

Militaire Privaten op de Wallen.

Waterlozingen onder de wallen en in de Kapitale grachten

ZIJN DE DOOR DE STAD 's-HERTOGENBOSCH AAN EN TEN BEHOEVE VAN HET RIJK TEN EEUWIGE DAGEN IN EIGENDOM EN TEN ONDERHOUD OVERGEGEVEN EN ALZOO DOOR HET RIJK OVERGENOMEN.

12 December 1808.

**DE VESTING EN ZIJN GARNIZOEN
ALS MIDDEL VAN INKOMSTEN VOOR DE
BOSSCHENAREN**

's-Hertogenbosch is door de eeuwen heen steeds een belangrijke vestingstad geweest met een = weliswaar steeds wisselend = uitgebreid garnizoen.

Begrijpelijk de vraag: hebben de inwoners daar financieel of zakelijk voordeel bij behaald. ? Hoewel we mogen aannemen, dat een groot aantal Bosschenaren direct of indirect dankzij het garnizoen in hun levensonderhoud hebben kunnen voorzien, zal het aandeel van neringdoenden en ambachtslieden daaronder toch relatief klein zijn.

Het zakelijk profijt van de gelegerde manschappen binnen de muren van deze stad moeten we toch meer zoeken in het verteer tijdens hun vrije uren en de persoonlijke aankopen, dan in de leveranties aan de aanwezige regimenten. Het waren vooral de smeden en de schoenmakers welke de hoop koesterden op een stijging van hun omzet door het repareren van schoenen en het beslaan van de paarden. De werkzaamheden werden, ondanks de protesten van de Bosschenaren, door de betreffende troepen zelf verricht.

Ook de Bossche Lakenhandelaren zagen hun hoop omtrent de levering van stoffen aan de hier gelegerde manschappen in rook opgaan. Dit vond eigenlijk zijn oorzaak in de resolutie van 15 augustus 1704, waarin de Staten van Holland bepaalden, dat de hier gelegerde troepen kleding moesten dragen welke in Holland vervaardigd was. De achtergrond van deze maatregel was zuiver zakelijk. Het Gewest Holland betaalde deze troepen hetgeen een zware last was, maar daar tegenover stond, dat dit gewest de uitrusting van de troepen mocht leveren.

Een ander nadeel voor de neringdoenden was het probleem inzake het beschikbaar zijn van gronden binnen de vesting voor de uitoefening van hun bedrijf. Hoewel in enkele gevallen vergunning werd verleend door de militaire autoriteiten om buiten de stadspoorten hiervoor grond te gebruiken, was eigenlijk de enige mogelijkheid hiervoor toch de stadswallen.

De strijdvraag was steeds: wie beslist er eigenlijk over het gebruik van deze wallen ?

Regelmatig ligt het bestuur van onze Stad, die overigens de kosten voor het onderhoud ervan moest voorschieten, in de clinch met de Commandant van de Vesting omtrent de maatregelen en de orders waarbij de wallen in het geding zijn.

Het is de Stad die beweert, dat zij de eigenaar is van de betreffende grond. Het noodzakelijke onderhoud hiervan dient echter te geschieden door de militaire overheid.. Maar de militairen op hun beurt beweren het tegenovergestelde.

In 1874, met de wet tot regeling en voltooiing van het vestingstelsel welke ten doel had de toen bestaande vestingsteden te ontmantelen, wordt dit gegeven weer populair.

In dat jaar doet het College van Burgemeester en Wethouders = ter oplossing van dit probleem = een beroep op de Stadsarchivaris R. A. van ZUYLEN Jr.

Met zijn rapport van 1875 komt hij tot de conclusie:

“ dat de stadswallen van de vestingstad 's-Hertogenbosch = bij privilege van Jan Hertog van Brabant = stadseigendom zijn sinds 1318. Dat is zo van rechtswege gebleven en hierin is ook door onderwerping van de vesting in 1629, noch in latere tijd, enig verandering ingekomen.”

Omdat aan de hand van de archieven uit deze periode omtrent de uitvoering van deze wet door de Rijksoverheid, gèèn melding wordt gemaakt van problemen rond deze vestingwallen, kunnen we aannemen, dat het College van 's-Hertogenbosch in deze in het gelijk is gesteld. Een aantal malen gelukte het onze ondernemers toestemming te krijgen om hun beroep op een bepaald gedeelte van de wal uit te oefenen; bij deze vergunningen gold steeds als voorwaarde, dat zij verplicht waren, om op het eerste verzoek daartoe, deze grond te verlaten. Een deel van de verstrekte vergunningen heeft betrekking op Lakenfabrikanten, welke hun ramen mochten stellen op het Oranje – Bastion, mits zij alle voorzorgen hadden genomen om de borstwering niet te beschadigen en de cavalerie geen hinder ondervond bij het exerceren. Was het gras toch beschadigd onder de droogramen, dan moesten zij een vergoeding van f. 20,00 per jaar betalen.

Lijmfabrikanten had men gezien de stank = veroorzaakt door het koken van de lijm = kennelijk liever niet binnen de vesting. Zij werden verwezen naar het fort St. Anthony; gelegen tussen fort Isabella en 's-Hertogenbosch.

Vergunning was ook verleend aan een scheepswerf; deze mocht een plaats innemen aan de buitenzijde van èèn der flanken van de Papenbril.

Verpachtingen van gronden worden regelmatig vernoemd in de correspondentie van de Eerstaanwend Ingenieur der Genie.

*1807. 's-Lands weide bij de roode brug aan de steenweg naar Vught.
f. 120,00 per jaar.*

*De Wal van de vesting 's-Hertogenbosch alsmede het fort Orthen.
f. 325,00 per jaar*

Het gebeurde vrij regelmatig, dat delen van 's-Lands gronden door officieren van het garnizoen voor privé doeleinden werden gebruikt. Zij moesten dan hiervoor aan de 's-Rijks Betaalmeester enkele penningen betalen. We komen echter ook voorbeelden tegen, dat het salaris van een dergelijke Fort - commandant bestond uit een geldelijk bedrag plus het gebruik van het grasgewas.

Mocht het echter zo zijn = zoals bijvoorbeeld in 1787 op de Citadel = dat het gras niet bruikbaar was, dan ontving de commandant een extra jaartoelage van f. 45,00.

Het gebeurde nogal eens, dat de kwaliteit van het grasveld niet aan de verwachtingen beantwoordde bijvoorbeeld als gevolg van afslag door regen. Men moest het dan vervangen door nieuwe zoden, welke gestoken werden op landerijen in de omgeving van onze stad.

Over de prijs zal wel niet veel onderhandeld zijn, getuige de navolgende tekst:

“De landslieden zullen leveren tegen èèn door onze Luyden vast te stellen prijs.”

Het behoorde eveneens tot de taak van de Eerstaanwend Ingenieur bij het onderhoud van de verdedigingswallen: de verzorging van de aanwezige bomen alsmede de aanplant ervan.

Ook op dit terrein werd hij wel eens voor de voeten gelopen door de stedelijke overheid.

Vervelend was de situatie welke ontstond, toen de Eerstaanwend opdracht gaf een twaalftal bomen te kappen welke = achteraf = eigendom bleken te zijn van de stad.

Het rooien van de bomen was een regelmatig verschijnsel. Doordat men hierbij de wortels in de grond liet zitten ontstond er een extra versteviging van de wallen. Kwam men toevallig hout tekort voor palissaden (b.v. bij het in verdediging brengen van de Vesting in de jaren 1830 - 1840); en de aanvoer duurde te lang, dan kapte men eenvoudig een deel van de bomen binnen de betreffende vesting.

Dat men niet op een boom meer of minder keek, bewijst een telling uit het jaar 1766 met de volgende opgave:

PAPENBRIL 234 bomen
ESPLANADE 274 bomen
WALLEN 1669 bomen

In het jaar 1784 konden er nog meer bomen bij aldus de aantekeningen.

290 jonge bomen geleverd en geplant f. 420,00

In datzelfde jaar wordt aan de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie de Heer J. van Kesteren gevraagd, wat de meest geschikte bomen zijn voor in deze vesting. Op een bijgevoegd kaartje geeft hij daarover het volgende advies:

IEPEN KANADESCHE of VIRGINISCHE POPELIEREN
ELSEN BERKEN WILGEN.

Een brief gedateerd uit plm. 1770 = welke gericht was aan de Eerstaanwezend Ingenieur = geeft nog eens duidelijk weer het meningsverschil over de taken betreffende het onderhoud aan de stadswallen.

De gemeente stelt duidelijk, dat de Dienst der Fortificatiën belast is met het beheer, herstel, en onderhoud van de vestingwallen en dus ook voor het schoonmaken.

Wij hebben als overheid onze burgers gelast hun vuyligheden alleen daar te werpen op die plaatsen welke door ons aangewezen zijn, of af te geven aan hen die daartoe belast zijn.

Bovendien hebben we verboden deze te brengen op de wallen of in de omgeving van de Barakken.

OUDE BEROEPEN EN HUN TRAKTEMENT.

Ik weet niet of men ooit heeft geprobeerd te achterhalen de oprichtingsdatum van de Gemeentelijke Reinigingsdienst in onze stad.

Wanneer men daartoe een poging zou ondernemen, kunnen onderstaande brieven wellicht een bijdrage hieraan leveren.

In een schrijven van 10 maart 1749 bericht de Eerstaanwezend Ingenieur der Genie aan het Stadsbestuur, dat de *Slijkwerker* zijn straatslijk niet meer mag storten op het terrein bij de Grootte Hekel. Door de Dienst der Genie zal een nieuwe plek worden aangewezen buiten de Vughterpoort.

Ongetwijfeld wordt hier het beroep van de straatveger bedoeld, een bezigheid, die vroeger gedaan werd door middel van een takkenbosveger. Tegenwoordig door een veegauto.

In een volgend schrijven gaat het over de *Stads - Nagtwerker* wiens taak het was de (openbare) Privaten te ledigen en deze inhoud te storten in een schuit welke een ligplaats had in de haven naast de Esplanade. Vervolgens werd de volle schuit vervoerd naar elders om deze te lossen.

Op zich best een eerzaam en nuttig beroep, dat was het probleem ook niet, dat aangekaart werd in het schrijven van 21 april 1767 van de Schepenen van de Stad gericht aan de Luitenant – Generaal G.S. Deutz, Commandeur van de stad 's-Hertogenbosch. (1760 – 1773)

Neen, de reden was, dat deze schuit pal naast het exercitie terrein bij de Citadel lag.

En als op dit plein de troepen stonden aangetreden en de wind kwam vanaf richting van de schuit was het vooral bij warm weer niet zo aangenaam om op die plaats te vertoeven.

Het was daarom, dat men een nieuwe plaats buiten de stad op het oog had; en wel:

“ *besijden de Oostertoren op het punt waar de haven in de Dommel komt.* “

Niet alleen lag hij dan redelijk ver van de Esplanade, maar bovendien had men ook een aantal maatregelen op het oog waardoor de overlast in de zomerdag beperkt zou blijven.

Zo zou er op deze plaats bij de Oostertoren een gemetselde put worden gemaakt van 30 voet lang en 12 voet breed en behoorlijk diep. Hij moest dienen als een soort overslag en werd afgedekt met een houten luik. Vanaf deze put liep een koker via 's-Lands muren = welke eveneens afgesloten kon worden door een schuifdeur = naar de schuit van de *Nagtwerker*.

Wel moesten er - om het bovenstaande uit te voeren - een tweetal kanonnen verplaatst worden op èen der flanken van de Citadel.

Zowel de Dieze als de Haven moesten op gezette tijden uitgebaggerd worden.

Ook in die tijd al een kostbare geschiedenis voor de stad.

De totale kosten van dit onderhoud werd door de Stadsregering verdeeld over de eigenaren van huizen en erven langs deze waterwegen.

Over deze materie noteerden we onderstaande berekeningen.

De totale Bagger – kosten van 1 Januari 1766 tot 31 December 1777 bedroegen in onze stad:

4886 gulden = 13 stuivers = 4 penningen.

Voor dit totale bedrag werd gebaggerd een lengte van 5241 roeden. Voor de rivier de Dieze bedroeg dit: 1620 roeden en de Haven 1621 roeden.

Bij de betalingen voor deze baggerwerkzaamheden aan de Stad door de Burgers werd wel rekening gehouden met het feit of het betreffende huis of erf langs de Dieze dan wel aan de Haven gelegen was.

De prijs werd berekend per Bossche voet en wel:

*Een stuiver en twee penninghen voor de Binnendieze
Vier stuivers en tien penninghen voor de haven.*

20 Juli 1801.

Wordt de Burger M. Erment door de Agent van Oorlog en met goedvinden van de Kolonel – Directeur van de Fortificatiën de Heer B.W. de Roy van Wichem aangesteld op Fort Isabella voor niet minder dan drie functies, te weten:

*Portier Klokopwinder Lantaarnopsteker.
Tegen een traktement van f. 30,00 's-Jaars.*

Ook in het jaar 1804 had men al een soort stadswachten.

Op verzoek van de Luitenant - Kolonel Siderius worden er enkele personen aangesteld als surveillant om het roven en spolieringen in 's-Lands Fortificatie – werken te stuiten.

Hun traktement bedraagt èèn gulden per dag.

Sluiswachter was een beroep, dat in en buiten onze stad met zijn vele waterwegen vrij veel voorkwam.

Bij deze sluiswachters was het wel zo, dat hun traktement pas aan het einde van het Dienstjaar werd uitbetaald door de Commies van 's-Lands Magazijnen.

De uitbetaling vond echter pas plaats als men een bewijs kon overleggen van de Dienst der Fortificatiën, dat men zijn functie naar behoren had vervuld.

Een sluiswachter aan de *Korenbrug en de Gertrudekerk* had een jaartraktement van 36 gulden.

Een sluiswachter aan de *Olymolen en de drie Sluizen achter de Citadel* had een jaartraktement van 70 gulden

Onder welk beroep de Korporaal voor speciale diensten op de Hoofdwal ingedeeld zou moeten worden, weet ik niet, maar de ambtelijke taal is zeer duidelijk.

Als men iemand betrapt met het maken van vuyligheden op de wallen; sullen sij denselve obligeren om met de handen naar het secreet te brengen.

DE PET VAN DE OPZICHTER.

In de jaren vòòr de tweede wereldoorlog en zelfs nog doorlopend tot in de vijftiger jaren van de vorige eeuw behoorde bij een betrekking in dienst van de Overheid ook het verstrekken van Dienstkleding door deze.

Een belangrijk onderdeel van deze kleding was de *P E T*.

Niet alleen bedoeld als hoofdbedekking maar vooral als een soort statussymbool.

De toenmalige petten waren namelijk versierd met *g o u d e n = b a n d e n* in diverse afmetingen.

Het was aan de man zijn pet te zien wat zijn functie was op de maatschappelijke ladder.

Te pas en te onpas werd zo'n pet gedragen; zeker in de periode dat men bevorderd was.

Zelfs op vrij jonge leeftijd = toen we onze vrije tijd nog vulden met interesse voor de werkzaamheden door de *Pettendragers* uitgevoerd = hadden we al enig inzicht in deze pettenwereld.

Een arbeider, met een pet zonder of een heel smal biesje was voor ons gewoon een:

“ *mènneke* ”. Had hij volgens ons iets meer in de melk te brokken, dan bevorderden we hem tot: “ *baasje* ”

Men begon zijn baan op de maatschappelijke ladder met een pet van niks. Het moest echter mogelijk zijn om na een aantal dienst en/of studiejaren een bepaalde gouden versiering op zijn pet te dragen,

Maar helaas, dat vooruitzicht lukte niet altijd. En wat moest je dan als je inmiddels verkering had; kennis ging maken met je schoonouders en deze de: *pet met niks* aan de kapstok zagen hangen.

Om dat te voorkomen moest je de dan ontstane situatie een slag voor zijn.

Met een glimlach vertelde je dan doodleuk, dat de eigenlijke pet thuis opgeborgen was.

De reden was, dat je niet tegen het dragen van een pet kon, je kreeg er gruwelijk hoofdpijn van. Ook in die tijd was een leugentje om bestwil wel eens geoorloofd.

Hoewel er geen of nog weinig *versierde* petten gedragen worden is het begrip van de *plaatsaanduiding* bij deze instellingen nog lang blijven bestaan.

Zo herinner ik mij het voorval bij het aanbrenge van de Gobelins in het Stadhuis van 's-Hertogenbosch aan het eind van de zestiger jaren van de vorige eeuw, dat ik de euvele moed had om, nog voor de opzichter had gesproken, mijn advies te geven omtrent de afwerking van deze wandbespanning langs het plafond van de Raadszaal.

Het was de opzichter, die zonder mij aan te kijken, toen op een bepaalde toon tot mij sprak:

“ *HEDDE GIJ SOMS OOK UNNE PET OP ?* ”

De Gemeentelijke opzichter uit het jaar 1807 moet wel bijzonder veel goud aan en op zijn pet hebben gehad, toen hij een verzoek van de Eerstaanwezend = Ingenieur der Genie naast zich neerlegde.

Wat was er eigenlijk aan de hand ?

Het was al jaren een doorn in het oog van de stadsbestuurders, dat de Esplanade vooral in de winterdag en bij slecht weer moeilijk begaanbaar was. Men had er dan ook nogal wat geld

voor uit getrokken om dit plein te voorzien van een weg vanaf de Haven naar de Orthen - uitgang,

We kunnen niet anders zeggen, dat dit een zeer vooruitstrevende gedachte was van onze Vroede vaders.

Men had echter een belangrijk probleem over het hoofd gezien.

Ook hier gold een zelfde stelregel als voor de wallen, van wie is deze weg langs de Esplanade eigenlijk.?

Het Stadsbestuur nam toen maar het zekere voor het onzekere en begon met de werkzaamheden aan de weg op een moment, dat de Kolonel – Directeur J.J. Siderius op dienstreis was.

Verstandig of niet.? De Stadsbestuurders verklaarden later, dat dit een samenloop van omstandigheden was. *PUUR TOEVAL, dat het zo gelopen was !*

De plaatsvervanger van de Kolonel, = de ingenieur van Oortwijk = nam over deze problematiek direct contact op met de Gemeentelijke Opzichter om de werkzaamheden onmiddellijk te doen staken. Het tegenover gestelde was echter het geval, de werkzaamheden werden rustig voortgezet.

Toen de Kolonel van zijn dienstreis terug kwam en het verhaal hoorde van zijn plaatsvervanger, had hij onmiddellijk pen en papier gegrepen om dit voorval aan de Minister te melden.

Hij wilde de Minister erop attenderen, dat de met keistenen te beleggen weg aan *den Lande* toebehoorde. Hij verzocht de Minister een uitspraak te doen omtrent het voortzetten van de werkzaamheden.

Helaas = schreef de Kolonel = gaan de werkzaamheden nog steeds voort en hoewel de Gemeente 's-Hertogenbosch beweert, dat er altijd keien hebben gelegen, kan ik U met de hand op mijn hart verzekeren, dat dit nooit het geval is geweest

Dit moet bij de Bestuurders van de Stad abusievelijk uit de pennen zijn gevloeid.

Bovendien verwijs ik Uw Exellentie naar de Resolutie van 10 Juli 1751 waarin staat: " dat de 's-Lands gronden worden begrensd tot daar waar de stroom van de Dieze vlietende is langs de talud van de Esplanade. Alleen met toestemming van de Commandant van de Vesting mogen er schepen afmeren aan de Esplanade en kunnen zij goederen daar lossen."

De gemeentebestuurders, welke over deze materie een brief ontvangen van de Minister, zijn kennelijk niet zou gauw onder de indruk en per kerende post ontvangt de Minister het standpunt van onze Stadsbestuurders:

" Uw Kolonel maakt zich ten onrechte druk omdat hij meent, dat dit een weg en kaai is den Lande in eigendom.

Maar de werkelijkheid is echter, dat deze Stadseigendom zijn en het land er slechts het beheer over heeft.

Er is altijd gelost bij de Esplanade en de goederen hebben daar altijd gelegen voor opslag.

Bovendien hebben de troepen alleen gebruik gemaakt tijdens het exerceren van het Plein en niet van de rijweg.

Weliswaar heeft den Lande in 1644 het PLEIN op de Esplanade aangekocht, maar nergens staat, dat het Land het Plein met de weg heeft aangekocht.

Het Stadsbestuur verzoekt dan ook de Minister:

De Stad toe te staan de weg te beleggen met keien.

Indien U deze weg als eigendom van het Land ziet, U dan te verzoeken, deze weg te beleggen met keien op kosten van het Rijk.

Het Rijk kiest eieren voor zijn geld en geeft het Gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch op 30 November 1907 toestemming om de weg te beleggen met keien.

TECHNISCHE TEKENINGEN BETREFFENDE DE RECHTERZIJKANT VAN
BASTION DEUTEREN EN DE LINKERZIJKANT VAN BASTION ORANJE.

Tekeningen: bovengedeelte Bastion Deuteren. = ondergedeelte Bastion Oranje.
BHIC stamnummer 1607. gedateerd 19^e eeuw.

DE LAKENFABRICAGE OP HET ORANJE BASTION.

Donderdag 19 September 1771.

Extract uit de resolutiën van de Edele Mogende Heeren Raden van Staten der Verenigde Nederlanden.

*Vergunning voor Arnout Suys.
Fabriqueur in Laakenen uit Oosterwijk*

Om op het Oranje Bastion, achter de steenen molen, tot het drogen van Laaken de nodige ramen te mogen zetten.

Maandag 2 Augustus 1789.

*Vergunning aan G. van Thurnhout.
Burger en Fabriquair van Lakens en Scheerderijen te 's-Bosch*

Om op het Bastion Oranje een Laaken droogmakende raam ter lengte van èèn honderd negentig voet en zes en halve voet boven de graslijn te mogen zetten.

Tussen de jaartallen van de hiervoor genoemde brieven zit een zodanig verschil in jaren, dat de beide zakenlieden mogelijk elkaar nooit ontmoet hebben op de grasvelden van het Oranje-Bastion.

Mocht het toch zo zijn, laten we dan hopen, dat de beide Lakenfabrikanten in goede harmonie daar hun dagelijkse arbeid verricht hebben. Want ooit was de verstandhouding tussen de Lakenhandelaren uit 's-Hertogenbosch en Oisterwijk minder goed.

De lakenindustrie was eigenlijk een onderdeel van de wolnijverheid welke al in de 13^e eeuw in de annalen van onze stad vernoemd wordt.

Aan deze tijd herinneren de verschillende namen van de straten in onze stad; we noemen: *Verwerstraat; Volderstraat; Weversplaats; etc.*

Het product *LAKEN* moeten we ons voorstellen als een gladde, zware wollen stof, welke in diverse kleuren in de handel werd gebracht. Het artikel doet ons het meest denken = qua uiterlijk = aan het huidige biljard laken..

Al in 1287 bezat onze stad een lakenhal = welke gelegen was tegenover het Stadhuis = waar een levendige en drukke handel plaats vond.

Het is begrijpelijk, dat de Bossche Lakenhandelaren dit monopolie wilden behouden.

Ze zagen dan ook met lede ogen aan, dat de bevolking op het platteland een steentje van deze omzet probeerde mee te nemen.

Vooraf in de periode, als het werk op het land stil lag, probeerden deze landslieden door het spinnen, weven en verven een duit (je) bij te verdienen. Door moeizame arbeid de kunst

van het weven en spinnen verkregen, wisten zij niet alleen een goed product te vervaardigen, maar het was bovendien nog concurrerend in prijs ook.

De Bosschenaren waren daar zeer ontstemd over en zij deden hierover hun beklag bij de Overheid.

En met succes !

In 1335 kwam *Hertog Jan de derde* met een besluit, dat in heel de Meierij het plaatsen van weefgetouwen verboden was. Het vervaardigen van Lakenstoffen mocht alleen nog plaats vinden in de stad 's-Hertogenbosch of haar directe omgeving. Hiervoor kwamen in aanmerking de dorpen: Orthen en den Dungen.

De Bosschenaren waren zeer gelukkig met dit Hertogelijk besluit.

Maar helaas, Hertog Jan was niet overal de baas in ons gewest. Zo viel de plaats *Oisterwijk* buiten zijn bevoegdheid en bleven de weefgetouwen daar in bedrijf.

Hoewel de Bossche Lakenhandelaren dat wel erg spijtig vonden, treurden ze er toch niet om; dit laatste vooral gezien hun grootscheepse plannen die zij hadden voor de toekomst.

De lakenweverijen in 's-Hertogenbosch wilden zij zodanig ontwikkelen, dat het product naar alle windstreken uitgevoerd zou kunnen worden. Om deze reden was het hun een zorg, dat de Oisterwijkse wevers zich ook op de Lakenmarkt bewogen.

Dat de Bosschenaren er uiteindelijk met succes in geslaagd zijn om op deze manier handel te drijven, daarvan vinden we de Stadsrekeningen = en de bescheiden welke afkomstig van de diverse steden aan de Oostzee = terug in onze archieven.

Afnemers van onze Lakenstoffen in landen als Polen en Hongarije gaven de voorkeur aan het Laken dat vervaardigd was in 's-Hertogenbosch.

Zeker de moeite waard om het te vermelden was het feit, dat zowel op de jaarmarkten van Brugge als die van Frankfurt ons product een zeer gewild artikel was.

Deze grote bloeiperiode van het omschreven artikel hadden de Lakenhandelaren te danken aan de *DRAPENIERS*. Dit waren veelal voormalige wevers = in goede doen geraakt = die zich verenigd hadden in het *drapeniers gilde*,

Zij waren erin geslaagd om in de wereld van deze Lakenindustrie de touwtjes in handen te krijgen.

In Engeland kochten zij de ruwe wol in en lieten deze dan in hun opdracht door de Bossche wevers en ververs bewerken. Tot hun taak behoorden het eveneens om dit product in alle uithoeken van ons continent aan de man te brengen.

Met de opkomst van het Gilde van de Drapeniers ontstaat er eigenlijk een veranderd patroon in de werkverdeling en organisatie in de Lakenbranche.

De wevers = voorheen zelfstandig = werkten nu in opdracht van en voor de Drapeniers. tegen betaling van een vooraf overeengekomen stukloon.

Sommige onderzoekers beschouwen deze periode als het begin van de Huisnijverheid.

We moeten constateren, dat de wever zijn zelfstandigheid kwijtraakt en knecht wordt bij een *Drapenier*.

Een groot deel van onze Bossche Bevolking verdiende hun brood in de Lakenhandel.

Het was een zeer arbeidsintensief beroep en somtijds waren er wel meer dan vijftig handelingen nodig om tot een goed eindproduct te komen.

We moeten natuurlijk ook vermelden, dat ons Stadsbestuur belangrijke inkomsten uit deze branche ontving, o.a. door het heffen van accijns op wol en laken.

Uit de lange rij van handelingen welke nodig waren alvorens men het Laken af kon leveren noemen wij: *wassen; ontwarren; spinnen; weven; vollen; verven; droogscheren; etc.* Eèn van de peilers waarop het verkoopsucces van deze stof gebaseerd was, waren de kleuren waarin het product op de markt gebracht werd.

We willen = ter wille van een eenvoudige technische uitleg welke verband houdt met de productie van dit artikel = even een zijsprongetje maken in ons verhaal.

We zouden graag onze schijnwerpers willen richten op enkele kleuren c/q benamingen welke vervaardigd werden zowel uit plantaardige als dierlijke stoffen.

INDIGO: een blauwe kleur; afkomstig van een tropische heester.

MEEKRAP: een rode kleur, afkomstig van de wortelstokken van de Meekrapplant welke in die tijd een belangrijk onderdeel was van de landbouw in Zeeland.

COCHENILLE: een scharlaken rode kleur vervaardigd van gedroogde schildluizen. Dit zijn insecten welke leven op cactusplanten.

De ververs = werkzaam in onze Lakenindustrie = moeten ware kunstenaars geweest zijn.

Het voordeel van de hier beschreven kleurstoffen was weliswaar hun lichtechtheid; maar daar tegenover stond het nadeel van de ongelijkmatige kleurkracht op het geweven doek.

Door hun vakmanschap wisten zij dit laatste probleem volledig te beheersen.

Het *vollen* = het in tonnen onder druk en met behulp van warm zeepwater samen persen van het weefsel = was eveneens een belangrijke handeling. Hierdoor werd een vervilting van het weefsel verkregen.

We moeten er onmiddellijk aan toevoegen, dat ook hier het vakmanschap van de ambachtsman een belangrijke rol speelde.

Door dit *vollen* ontstond zowel in de lengte als in de breedte van het weefsel een krimp van soms meer dan 25 %. Het eindresultaat was echter een doek, dat uitblonk door een mooi gesloten oppervlak

Om de hier besproken krimp binnen bepaalde grenzen te houden en de door het *vollen* ontstane plooiën in de stof te verwijderen, werd de gevolve stof in de buitenlucht op ramen gespannen. Wanneer we het Laken in onze handen zouden nemen, kunnen we aan de zelfkant de gaatjes van deze beschreven handeling ontdekken.

Het *droogscheren* bestond uit het verwijderen van de uitstekende vezels met behulp van kleine schaarmpjes, waardoor het oppervlak van het Laken mooi glad werd. Bij de beste kwaliteiten gebeurde dit aan twee zijden.

Reeds eerder maakten we melding van het feit, dat er soms wel vijftig handelingen nodig waren bij de vervaardiging van Laken, wat overigens mede werd veroorzaakt, omdat na het verfproces sommige bewerkingen als *ruwen*; *scheren*; *persen*; *etc* weer opnieuw toegepast moesten worden.

De Engelsen kregen er lucht van, dat er aan en met hun wol iets te verdienen was, en begonnen nu zelf de garens te spinnen; weven en te verven om ze vervolgens uit te voeren naar het vaste land.

Toch was er een belangrijk kwaliteitsverschil tussen beide lakens.

Was het Bossche Laken van een zeer zware kwaliteit; het Engelse Laken was van een fijnere en lichtere kwaliteit. Ondanks dit verschil in uitvoering bleek het Engelse Laken op de wereldmarkt toch zeer gewild te zijn.

Daarnaast = maar wellicht hadden de Bossche Lakenwevers daar niet aangedacht = slaagden de Oisterwijckse (Tilburgse) Lakenhandelaren er eveneens in een zeer goed product te maken, dat een groot afzetgebied vond. Dit was vooral te danken aan het feit, dat dit artikel een zeer grote overeenkomst vertoonde met het Engelse Laken.

Het Bossche Draperie – Gilde probeerde nog terrein terug te winnen door in de tegenaanval te gaan, maar helaas slaagden ze daar niet in.

Een mogelijke oorzaak, van deze deels mislukte tegenactie, zou kunnen zijn, dat zij een product op de markt brachten, dat geweven was van Spaanse wolsoorten, welke bekend stonden als aanmerkelijk minder van kwaliteit.

Overigens hadden zij wel gehoopt, dat het Stadsbestuur hun ter wille zou zijn geweest door aan onze Lakenhandelaren ontheffing te verlenen inzake het betalen van accijns. Dit zou uiteraard een gunstige uitwerking op de prijs hebben gehad waardoor de positie van onze Bossche Handelaren op de wereldmarkt aanmerkelijk verbeterd had kunnen worden.

In de 15^e en 16^e eeuw ging de lakenindustrie in onze Stad snel bergafwaarts.

De te neer gang van deze ooit zo bloeiende industrie ging zelfs zover, dat de Bossche Bevolking hun Lakenstoffen in Oisterwijck ging kopen, omdat de prijs daar veel aantrekkelijker was.

Een Bossche geschiedschrijver uit die dagen was duidelijk genoeg hierover:

“ De wevers waeren meer dan halff den tijd ledig “

Uiteindelijk = om van de nood een deugd te maken = gingen de Drapeniers er toe over om op het platteland de geweven lakenstoffen te kopen om ze hier te laten verven en droogscheren en ze vervolgens aan de man of vrouw te brengen.

JAARTALLEN EN NIET BETAALDE REKENINGEN.

- 1795.** Einde van de meer dan 200 jaar oude Republiek der Verenigde
Nederlanden.
Fransen bezetten Nederland.
Erfstadhouder Willem de vijfde vlucht naar Engeland.
- 1795 = 1806.** Bataafsche Republiek.
- 1806 = 1810.** Lodewijk Napoleon.
- 1810 = 1813.** Inlijving van Nederland door Napoleon – Bonaparte.
- 1812.** Nederlaag van Keizer Napoleon Bonaparte.
- 1813.** Volkeren slag bij Leipzig.
Erfprins Willem Frederik = zoon van Erfstadhouder Willem 5 =
landt in Scheveningen en neemt het bestuur over als Koning
Willem 1.
- 1814.** Noord en Zuid – Nederland verenigd.
- 1815.** 16 Maart proclamatie van het Koninkrijk der Nederlanden.
- 1830.** Belgische Opstand.
- 1831.** 2 = 12 Augustus. 10 Daagse veldtocht tegen België.
- 1839.** Ondertekening eindverdrag Nederland = België.
- 1840.** Willem 1 treedt af ten gunste van Willem 2.

Het zijn de bovengenoemde jaartallen in het boek: “ *VESTING* “ uit de bibliotheek van het Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch, welke mij aan het denken zetten bij het lezen van de onderstaande brieven.

Deze brieven handelen eigenlijk over eenzelfde materie: *namelijk het werken in opdracht van een overheid, die, als het werk opgeleverd is, niet meer aan het bewind is.*

In het jaar 1813 werkt *W. van Selst* als onderhoudsaannemer aan de verdedigingswerken van de vesting 's-Hertogenbosch.

Hij verricht deze werkzaamheden in opdracht van de Franse Directie der Genie.

Als hij zijn rekening = ten bedrage van f. 678,65 = in het jaar 1814 wilt insturen blijkt de Franse Directie gevlogen te zijn en is hun plaats ingenomen door de Nederlandse Dienst der Fortificatiën.

Het duurt nog tot 22 November 1821 tot *W. van Selst* in het gelijk wordt gesteld omtrent zijn vordering en betaling van de nota.

Een zelfde lot treft aannemer *Johannes Philips* voor werkzaamheden op de Citadel ten bedrage van f. 927,40 eveneens in opdracht van de Franse Directie der Genie.

Ogenschijnlijk is dit geval gelijk aan het eerder genoemde.

Toch is er een wezenlijk verschil.

Het bedrag aan arbeid, dat op deze rekening staat vermeld is zeer gering.

Het overgrote deel van het eindbedrag op deze nota is samengesteld uit schade veroorzaakt door het stelen van het gereedschap toebehorende aan deze aannemer door vreemde troepen. (Fransen)

Echter volgens de rapporteur = welke deze zaak in onderzoek heeft = klopt het verhaal van deze aannemer niet.

Als de aannemer werkelijk zoveel en zo zwaar gereedschap nodig had om dit werk uit te voeren dan zou het uurloon veel hoger zijn geweest.

Het was in die tijd gebruikelijk bij de Dienst der Genie, dat voor het hanteren van uitzonderlijk zwaar en/of veel gereedschap een opslag op het daggeld plaats vond.

Aangezien dit op de ingestuurde rekening niet gebeurd was, sprak de Rapporteur *P. J. van Zutten* in zijn brief van 19 juni 1824 zijn twijfel uit over het bedrag op de ingediende rekening.

VERKLARINGEN VAN GEBRUIKTE TERMEN.

Bossche lengte maten.

ROEDEN. Bossche roede 5,75346 meter

VOET. Bossche voet 0,287673 meter.

DUIM. Bossche duim 0,0287673 meter

EL. Bossche el 0,685 meter.

HEKEL Een, met ijzeren punten versterkt, hekwerk van hout ter afsluiting van een rivierdoorgang door de vestingwal c/q een valhek in een poort.

KAZEMAT. Een in een Bastion ingebouwd bomvrij onderkomen voor de bezetting of te gebruiken als magazijnruimte.

OBLIGEREN.. Verplichten.

POORTSECOURS. Vluchtpoort.

PULVERMAGAZIJN. Kruitmagazijn of Kruithuis.

RAVALIJN. Buiten de vestinggracht gelegen bolwerk, dat diende tot dekking van een poort of een stuk wal tussen twee bastions.

RONDEEL. Ronde of half - ronde toren, welke uit een vesting muur is uitgebouwd.

SPOLIERINGEN. Roof - Plunderen.

SUFFICANDE MUREN. Stevig - groot - solide.

VERBUSWINKEL
VERBUSSERIJ. Mogelijk een verbastering van het woord: " Bushuis ": wat dezelfde betekenis heeft als: " Arsenaal " namelijk een opberg en bewaarplaats van oorlogsbehoefte in een vesting.

VUURWERKERSTOREN. Het gereedmaken en vullen van projectielen met ontplofbare stoffen..

MET DANK AAN:

Brabants Historisch Informatie Centrum. te 's-Hertogenbosch.

Studiezaal.
Balie.
Bibliotheek.

Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf te 's-Gravenhage.

Bibliotheek.

Gebezigde Stukken.

B.H.I.C. Archief van de Directie der Fortificatiën en de Dienst der Genie in Noord - Brabant. 1735 - 1952,
Toegangsnummers: 016 - 22.
Inventaris nrs.: 4 - 20 - 21 - 25 - 25a - 26 - 52 - 55 - 59 - 60 - 75 - 75a - 83 - 367 - 374

B.H.I.C. Archief van het Provinciaal Bestuur van Noord - Brabant. 1814 - 1920.
Toegangsnummer. 17. Inventaris nrs: 4601 - 4605 - 4616.

LITERATUUR.

Vestingwerken: Een uitgave van de Menno van Coehoornstichting. (1982)

's-Hertogenbosch en omgeving. P. van Sloten. (1875.)

Waterloo. 1815. J.N. Roelants. (1896)

De landing der Egelschen en Russen in Noord - Holland
27 Augustus 1799. A.O. Rehm. (1880)

Vier eeuwen geschiedenis van het Garnizoen 's-Hertogenbosch. C.J. Gudde (1958)

Voor het onderwerp Lakenhandel:

800 Jaar 's-Hertogenbosch (Nijverheid)

Materialen en Grondstoffen. (Blitterswijk Jr.)